

Die uw jeugd vernieuwt
als die van een arend...

De Reformatie

WEEKBLAD TOT ONTWIKKELING VAN HET GEREFORMEERDE LEVEN

KERKELIJK LEVEN / C.J. de Ruijter

CATECHESE EN BELIIDENIS

In dit nummer:

KERKELIJK LEVEN **505**

C.J. de Ruijter

Catechese en belijdenis

MEDITATIEF **508**

A.S. van der Lugt

Op de plaats rust

WANDELEN MET GOD **509**

B. Luiten

Duivels

ACHTERGRONDEN **511**

E.A. de Boer

Dordtse Leerregels
onder kritiek?

en verder...

Boekbespreking
Meegelezen

Wanneer doe je belijdenis? Die vraag blijkt meer vragen op te roepen. Een paar van die vragen heb ik de afgelopen weken hier aan de orde gesteld. Is het wel juist om de openbare geloofsbelijdenis te beschouwen als afsluiting van de catechese? Komt het bij ons wel tot zijn recht dat de doop vraagt om een vroege geloofsbelijdenis? En zo zijn er meer vragen te stellen. In dit afsluitende artikel zet ik een aantal elementen op een rijtje en probeer ik vragend een bepaalde richting aan te geven.

Knelpunten

In de twee vorige artikelen kwamen af en toe knelpunten aan het licht, die samenhangen met onze huidige praktijk van catechisatie en belijdenis doen. Ik zet ze hier nog een keer bij elkaar.

A Veel catechisanten maken tijdens hun catechisatieperiode niet volledig kennis met de Drie Formulieren van Enigheid. Natuurlijk is het & bedoeling dat tijdens de catechese vooral de leer van de kerk ter sprake komt. Maar de meeste catecheten hebben geen ruimte om uitvoerig aandacht te besteden aan de

NGB en de Dordtse Leerregels. In veel gevallen wordt er openbare geloofsbelijdenis gedaan, terwijl er nog aanzienlijke blinde vlekken bestaan in de kennis van de leer van de kerk.

B Na de openbare geloofsbelijdenis wordt niet echt systematisch voorzien in de invulling van die blinde vlekken. Veel belijdeniscatechisanten ervaren het wegvallen van de catechese alsof ze aan zichzelf overgelaten worden (catechistisch gezien vallen ze 'in een gat'). Maar de kerk voorziet niet structureel in het voortzetten van het onderwijs.

C Het komt regelmatig voor, dat jonge **kerkleden** na hun openbare geloofsbelijdenis te maken krijgen met intense geloofsvragen, die zelfs **wel** een bepaalde crisis **kun-**nen betekenen. Dat hangt samen met het feit dat de **openbare** geloofsbelijdenis vaak min of meer samenvalt met de afsluiting van het voortgezet **onderwijs** en het verlaten van het ouderlijk huis. Vanaf dat moment verwijdt **zich** de **horizon** en breekt een tijd van intense confrontatie aan (door studie **en/of** maatschappelijke verantwoordelijkheden). in deze tijd is de instemming met de leer van de kerk nog niet echt verwerkt. De belangrijkste en ingrijpendste vragen komen soms eerder na dan **vóór** de openbare geloofsbelijdenis op.

KERNREDACTIE:

PROF. DR. M. TE VELDE,
DRS. G.J. VAN MIDDELKOOP.

OVERIGE REDACTIELEDEN:

DRS. R. TER BEEK, DRS. B. BOS,
DRS. A.L.Th. DE BRUIJNE, DRS. B. LUITEN,
PROF. DR. C.J. DE RUIJTER,
DS. A. DESNOO.

MEDEWERKERS:

J.J.D. BAAS, DRS. C.J. HAAK,
J.M. DE JONG, DRS. J. SMELIK,
DRS. H. VELDMAN.

REDACTIE-ASSISTENT:

W.L. DE GRAAFF, Wortmanstraat 138, 8265
AG Kampen, Tel. (038) 3331201.

Alle stukken bestemd voor de Redactie aan:
De Reformatie, Postbus 24, 8260 AA te Kampen.

ADMINISTRATIE/ADVERTENTIES:

Uitgeverij Oosterbaan & Le Cointre B.V.,
Postrekening 406040 t.n.v.,
De Reformatie, Goes, Postbus 25, 4460 AA
Goes. Tel. (0113) 215591.

ABONNEMENT:

f 85,75 per jaar; f 46,25 per halfjaar; studenten f 70,25 per jaar (binnenland). Buitenland: f 144,50 per jaar (zeepost). Een abonnement kan per maand ingaan, maar slechts beëindigd worden uiterlijk twee maanden voor het verstrijken van de betalingstermijn (opzegging van jaarabonnement vóór 1 november, van een halfjaarabonnement vóór 1 juni).

Losse nummers f 1,95 (excl. porto).

De Reformatie is op cassette verkrijgbaar bij de Stichting Bralectah. Tel. (0521) 515946.

ADVERTENTIES:

Prijs: f 0,84 per mm. Contracttarief op aanvraag.

Zonder schriftelijke toestemming van de uitgever is het niet toegestaan artikelen uit dit blad over te nemen.

ISSN 0165-5191

Bij deze tijd van confrontatie is de kerk meestal **niet** structureel **aanwezig** met gericht onderwijs en **contactoefening**. Zo **kan** gemakkelijk vervreemding ontstaan op essentiële **punten**.

D Wanneer vervreemding van de leer van de kerk **optreedt**, worden jongeren **door** ambtsdragers (of door hun ouders) nogal eens **aangesproken** op het feit dat ze toch belijdenis hebben gedaan. **Voor** velen is dat een **béhoorlijke** ontuchtering. Ze zijn er nooit vanuit gegaan, dat hun jawoord ook een **volledige** instemming met **&** leer van de kerk **betekende**.

Dat **geeft aan**, dat er grote verschillen **kunnen** bestaan in waardering van de openbare geloofsbelijdenis (althans tussen de catechisanten en de ambtsdragers). Maar het is de vraag of die verschillen wel zo duidelijk worden uitgesproken.

E In de huidige situatie vieren veel jongeren geen Avondmaal in een periode dat ze het juist hard nodig hebben. Op 15-20-jarige leeftijd is het heel belangrijk dat de kerk stimulansen biedt die de verbondenheid aan God en de gemeenschap van de kerk versterken. Daarmee is **maar** moeilijk te rijmen, dat de kerk op een liturgisch belangrijk moment (**we** verkondigen de dood van de Here!) tegenover jongeren afstand accentueert in plaats van gemeenschap te **oefenen**.

Bij elkaar opgeteld zijn dit m.i. toch wel een paar zwaarwegende knelpunten. Als je ze op een rijtje zet, vraag je je af of we niet **naar** een andere praktijk toe moeten met catechese en belijdenis-doen.

In de leer bij de reformatie

Voordat we daar over nadenken, is het verstandig **eens** na te gaan hoe de **kerk** hier in eerdere tijden mee omgegaan is. Als we daarvan **kunnen** leren moeten we het vooral niet laten. Mijns inziens is het daarom **meer** dan de **moeite** waard om

in de leer te gaan bij de **reformatoren**. Zij hebben bij de vormgeving van de catechese voor veel **van dezelfde** vragen gestaan als wij. Kort gezegd kwam hun visie neer op het volgende: **Als** kinderen gedoopt zijn, vraagt **dat eigenlijk** zo **spoedig** mogelijk om het antwoord **van de geloofsbelijdenis**. In een catechese van **een** aantal jaren werd daar dan ook naar toe gewerkt op de leeftijd van ongeveer 15 jaar (er waren ook plaatsen waar het zelfs op jongere leeftijd gebeurde). Op dat moment werden de **jongeren** toegelaten **tot** het Heilig Avondmaal. Maar tegelijk werd de catechese voortgezet. Dat lag ook voor de hand. Want er viel nog genoeg uit te diepen. De **geloofsbelijdenis** (**men** noemde het ook wel 'confirmatie') betekende echt wel een **jazeggen op Gods** belofte. De catechese die daar naar toe leidde, **was** dan ook vaak geconcentreerd rond de Apostolische Geloofsbelijdenis, de sacramenten, de wet en het gebed. Maar daarna werd rond die kernen systematisch de leer **van de** kerk zorgvuldig behandeld. Die catechese liep vaak door tot **&** leeftijd waarop men trouwde. Met de nodige variatie **kwam** deze vorm voor bij veel grote **reformatoren**.

Een model ter navolging?

Als ik dit model uit de tijd van de reformatie leg naast de knelpunten die wij **op** dit moment kennen, vraag ik **me af** of we **van** dit model niet veel kunnen **leren en zelfs** overnemen. Het **voorziet** in heel veel elementen. Ik **zet er** een aantal bij elkaar:

A Het bijbelse verband tussen geloof en doop komt door een **vroege geloofsbelijdenis** het **mooist** tot zijn recht. Tegelijkertijd **worden** avondmaal en doop zo **niet** uit elkaar getrokken. In **onze** situatie komen die twee nog wel eens op gespannen voet te staan met **elkaar** (zie het artikel van **vroige week**). Maar in dit model worden ze op **een** heel soepele wijze aan elkaar verbonden.

B Het Heilig Avondmaal is op deze manier ook voor de jongeren in de gemeente toegankelijk. Ook voor hen is dit versterkend middel van groot belang, juist om hen te steunen en bemoedigen in de strijd van het geloof.

C De aard van de catechese kan nu veel beter tot zijn recht komen als begeleiding naar de persoonlijke geloofsbeslissing. Dat was nu juist een element dat de Reformatoren sterk naar voren gehaald hebben. In de Roomse traditie kwam dat niet echt uit de verf. Maar de reformatoren hebben er sterk de aandacht voor gevraagd dat Gods belofte om een persoonlijk antwoord vraagt. Wanneer de catechese te sterk gekleurd wordt door instemming met de leer van de kerk kan dit element gemakkelijk ondersneeuwen. Maar in dit model krijgt het weer alle ruimte. En ook na de geloofsbelijdenis blijft dat een centraal element. De persoonlijke geloofsbeslissing is niet afgedaan met de openbare geloofsbelijdenis. Ook daarna vraagt die om zorgvuldige uitdieping en daarbij passende catechetische begeleiding.

D De catechese komt op deze manier ook niet meer te staan onder de zware druk van de complete behandeling van de leer van de kerk. Juist omdat de catechese gewoon door gaat na de toelating tot het avondmaal, kunnen we ons vóór die tijd concentreren op de hoofdzaken. Daarna kan het onderwijs concentrisch uitgediept worden met aandacht voor de concrete vragen en de verschillende levenssituaties van de jongeren. Juist in deze voortgezette catechese kan de persoonlijke geloofsbeslissing des te duidelijker in het perspectief van de leer van de kerk komen te staan. Zo laat je je invoegen in de gemeenschap van de kerk van alle tijden. Bovendien kan op die manier de catechese ook een sterker pastorale kleur krijgen, die zeker in die levensfase van groot belang is voor de jongeren.

E Op deze manier wordt tegelijk een begin gemaakt met de voorziening in een vrij algemeen gevoeld gemis. In de praktijk blijkt er nl. veel behoefte te bestaan aan voortgaande catechetische toerusting in de gemeente. Dat we daar nauwelijks structureel in voorzien, wordt door velen als een gemis ervaren. In dit model zou mooi een begin gemaakt kunnen worden met voorziening in dat gemis.

Kinderen aan het avondmaal?

Ik ben me ervan bewust, dat het bovenstaande een vraag oproept over de viering van het Heilig Avondmaal. Wij hebben immers altijd de deelname van kinderen aan die viering afgewezen. Zou dat op deze manier niet langs een achterdeur toch ingevoerd worden?

Ik leg er de nadruk op, dat dat hier helemaal niet het geval is. Als we spreken over kinderen aan het avondmaal, bedoelen we daar meestal mee, dat zij toegelaten worden zonder dat er sprake is geweest van een bepaalde vorm van geloofsbelijdenis. Het gaat dan meestal ook over veel jongere kinderen. Maar in die hier geschetste vorm is die geloofsbelijdenis nu juist essentieel. Ik stel me voor dat daar een bepaalde vorm van onderzoek door de kerkeraad aan verbonden is. Op die manier wordt ook recht gedaan aan het wederkerig karakter van het avondmaal. Avondmaal vieren is belijdenis doen van je geloof.

Instemming met de leer van de kerk

Graag wil ik nog even apart ingaan op de vraag naar de instemming met de leer van de kerk. Zoals gezegd ligt daar m.i. één van de grote knelpunten van onze huidige praktijk. Ik denk dat het in het algemeen teveel gevraagd is, als we verwachten dat achttienjarigen volmondig zelfstandig kunnen instemmen met de leer van de Drie Formulieren van Enigheid.

In het hierboven geschetste model kun je er m.i. veel meer rekening mee houden, dat de jonge leden van de kerk langzamerhand daarin moeten groeien. De catechisant die op jonge leeftijd geloofsbelijdenis doet, aanvaardt in een leerlingssituatie de leer van de kerk. Dat doet hij of zij in het vertrouwen dat dit de leer van de Schrift is. Vervolgens biedt de voortgaande catechese ruimte en gelegenheid om daarin door te groeien. Zo kan heengewerkt worden naar de instemming met de leer van de kerk (op volwassen leeftijd). Vervolgens kan dat nog weer uitgroeien naar het voorstaan en verdedigen van de leer van de kerk (zoals je b.v. van ambtsdragers verwachten mag). Op die manier is ook een nuanceering aangebracht in de wijze waarop verschillende formulieren in de vraagstelling de leer van de christelijke kerk ter sprake brengen: respectievelijk het belijdenisformulier, het doopsformulier en het bevestigingsformulier voor ambtsdragers.

Overblijvende vragen

Ik denk niet, dat met het bovenstaande alle vragen verdwenen zijn. Zo is er o.a. nog wel door te praten over de verschillen tussen de tijd van de Reformatie en onze tijd. Ik denk dat m.n. op het punt van de psychologische ontwikkelingen er wel verschillen aan te wijzen zullen zijn. Daar zou nader onderzoek naar gedaan kunnen worden. Maar tegelijk denk ik, dat we in het geschetste model veel elementen aantreffen die een oplossing bieden voor problemen die de huidige praktijk drukken. De bezwaren tegen de huidige praktijk wegen m.i. zwaar genoeg om die elementen intens serieus te nemen. Om het gesprek daarover op gang te brengen heb ik deze artikelen geschreven. Het is de moeite waard, dat gesprek aan te gaan. Het mag ons intens bezighouden, op welke manier de kerk vandaag jongeren binnenleidt in de gemeenschap van de kerk.

M meditatief

'En op de sabbat rustten zij naar het gebod...'

Lucas 23,56b

Rust, daar kan een mens naar verlangen. De tijd maakt ons tot slaven, de samenleving wil 24 uur volcontinu aan de slag, wij hollen en draven tot ons lichaam of onze geest het begeeft.

Werken op zondag

'Mijn Vader werkt tot nu toe en Ik werk ook', zei de Here Jezus. Dat woord maakte de Joden razend. Hij schond met zijn genezing van een man, die al 38 jaar ziek was, niet alleen de sabbat, Hij stelde zich ook met God gelijk. Meer dan eens heeft hij juist op de sabbat laten zien, hoe bijzonder Hij was: zijn discipelen mochten van Hem aren plukken op de sabbat. Hoewel bij wet verboden, toch in Jezus' dienst mogelijk. Want Hij is Heer van de sabbat.

Genezingen

Behalve de zieke man uit Bethesda hebben andere zonen en dochters van Abraham juist op sabbat Gods goedheid ervaren uit de handen van de Here Jezus: een man, van wie de rechterhand verschrompeld was; een vrouw, die w krom liep, dat zij zich niet kon oprichten; een man, die bovenmatig vocht vasthield in zijn lichaam. Er kwam een sabbat in hun leven, die zij zich lang herinnerd zullen hebben: toen zij genezing ontvingen door de Here Jezus.

Uitleg

De Here deed dit juist temidden van de Joodse leiders. Hij legde het hen uit: het is geoorloofd op sabbat goed te doen, een leven te redden. Een dochter dan Abraham mag door Gods Zoon losgemaakt worden, zoals iemand zijn eigen dier losmaakt om het op de sabbat te laten eten of drinken. En mals je een dier op sabbat uit de put trekt, als het daarin gevallen is, zo mag een waterzuchtig mens genezen worden.

Op sabbat.

Door Jezus.

Na Goede Vrijdag

Op de sabbat na de Goede Vrijdag is er rust. De vrouwen, die bij het graf waren, hielden rust, volgens het gebod. De Here Jezus lag die sabbat in het graf.

Dood. Op de plaats rust.

En toch aan het werk. De laatste rustplaats als werkplaats voor het leven van allen, die de Vader zal redden. Hij ging tot in de dood, omdat Hij Middelaar was tussen God en mensen. Ook dat was zijn werk. Doodstil liggen in het graf. Wachten op de nieuwe morgen.

Rusten

Dat maakt rusten in het Nieuwe Verbond dieper dan in het Oude. In Christus heb je rust. Omdat de zonden overwonnen zijn, kun je met een gerust hart van ophouden weten. Wat zal kinderen van God nog als een slaaf aan zich onderwerpen? Wat moet je nog? Het werk moet af...? Die film moet je gezien hebben...? Dat blad gelezen, die conferentie bezocht...?

Waarom?

Voor wanneer? Voor de dood?

Welnee, je hoeft helemaal niets meer. Want Christus is onze rust.

Zondag

De zondag is een dag om te rusten in Christus. Samen met de gemeente je verblijden in het volbrachte werk van Hem. Ook de sabbat is door Hem vervuld. Wij krijgen de vrije dag anders dan het volk in het Oude Verbond. Het is een dag om speciaal gemeenschappelijk te vieren, wat je elke dag beleven mag: door Christus en de slechte werken nalaten, zijn Geest in mij laten werken. De eeuwige sabbat in dit leven beginnen.

Daarvoor lag Christus op sabbat in het graf.

Op de plaats... rust!

Naar aanleiding van:

Lucas 23,56b; Johannes 5,17; Lucas 6,6-11; 13,10-17; 14,1-6; HC va 40 en 103.

Wandelen met God

Is de satan nu gebonden of niet? Volgens Petrus gaat hij rond als een brullende leeuw, op zoek naar prooi.¹ Levensgevaarlijk dus. Maar Johannes zag dat de satan gebonden werd, voor de volle tijd van Christus' regering, aangeduid als duizend
Of zou dat toekomst zijn? Maar Christus regeert nu, daar is geen twijfel over mogelijk. Wat kan de tegenstander dan wel en waf kan hij niet? En hoe dichtbij is hij dan? Wat merk je van hem? En... hoe kun je je wapenen als dat is?

Een menigte vragen is meestal het resultaat, zodra het over de satan gaat. Soms met een ondertoon, dat we hem niet helemaal serieus nemen. Want we zien hem nooit. En hij is toch overwonnen?

Beest uit de zee

De draak is overwonnen. In het bekende hoofdstuk Opb. 12 zien we, dat hij uit de hemel wordt verwijderd, omdat het Lam de verzoening volbracht tussen God en mensen. Nu zal hij zich storten op de vrouw, de kerk. Maar zij krijgt hulp en mag in veiligheid schuilen buiten het bereik van de draak. Maar wat gebeurt er dan? De satan verzint een duivelse list. Uit de zee doet hij een beest opkomen, dat sprekend op hem lijkt.³ De aanblik ervan is één en al bloeddorstigheid en vernietigingszucht. Maar met dit verschil: het komt op uit de zee, waarmee de volkeren in het algemeen worden aangeduid.⁴ Het heeft dus een menselijke presentatie. De ware aard van dit beest gaat

schuil achter een humaan voorkomen. Dat is de list. Aan dit beest geeft de draak zijn kracht en zijn troon en zijn grote macht.⁵ Dus de volledige aanvalskracht die de satan nog rest heeft voortaan een vorm die bij mensen past en voor hen heel aantrekkelijk kan zijn. Dat blijkt ook wel uit wat Johannes ziet: de gehele aarde gaat dit beest met verbazing achterna, vanwege de grote wonderen die het doet en de grote woorden die het spreekt.

Beest uit de aarde

Nog een beest verschijnt op het wereldtoneel. Uit de aarde, dus ook van onderaf, uit de mensen. Het is een Jezus-figuur. Want het lijkt op het Lam. Maar als je goed luistert, hoor je uit zijn mond de taal van de draak.⁶

Dat is de andere helft van de duivelse list. In de naam van Jezus gaan tal van boodschappen over de aarde, die mensen van God vervreemden. Echt duivels! Zodra je de naam 'Jezus' hoort belijden,

mag je toch aannemen dat je een mede-gelovige voor je hebt? Kennelijk niet altijd. Je zult moeten doorvragen naar de inhoud van die naam. Maar niet iedereen doet dat, en zo trekt ook dit beest over de aarde met een grote schare misleide volgelingen achter zich aan. Want het doet grote tekenen; het doet Jezus in alles na. Beide beesten gaan samenwerken. Ze streven naar het monopolie over heel de samenleving.

'Drieëenheid'

Johannes mocht dit zien voor ons allemaal. Met de bedoeling dat wij de satan zullen doorzien in zijn listig optreden.

Zoals God de Vader zijn Zoon en zijn Geest ons schenkt, zo doet de satan Hem duivels na in het schepenen van zijn beesten. Het eerste beest herstelt van een dodelijke wond en krijgt (ogenschoonlijk) de wereldheerschappij, en het tweede beest bewerkt dat de mensen in het eerste beest geloven. Wat een spotte nabootsing van Gods handelen!

De draak is zelf gebonden, gelukkig. Met zijn brute kracht kan hij de gelovigen niet grijpen. En hij kan niet langer hele volken in zijn greep houden⁷, zoals in de tijd van het Oude Testament. Want nu wordt uit alle volken de kerk vergaderd. Maar intussen gaan & beide beesten bij ons door de straat. Onverzadigbaar op zoek naar prooi.

Schijn bedriegt

In een dierentuin zijn er altijd wel kinderen, die liefst even een leeuw of een tijger zouden aaien, wanneer die onschuldig liggen te zonnen.

Hun ware aard is dan niet te zien, maar die komt **gauw** genoeg aan het licht. Daarom worden wij gewaar-schuwd. Het **roofdier** uit de zee doet zich zo onschuldig mogelijk voor. Zijn macht gebruikt hij heel **aantrekkelijk**. Zo is er in onze tijd veel aandacht voor humaan gedrag. Je moet **elkaar** respecteren en zo, en iedereen heeft zo zijn rechten waar niemand **aan mag** komen. **Iedereen** moet kunnen **doen** wat hij wil, zonder dat **hij** daar meer of minder om is. Wie kan **voor** zo'n **beest** bang zijn? Menigeen wil het als huisdier. Maar dan haal je een monster binnen. Want het trekt de hele **samenleving** los van God. Dat ieder mens geheel vrij moet zijn om zelf uit te **maken wat goed en kwaad** is, is **niet** humaan bedoeld, maar anti-goddelijk! En juist **dát** zie je **in** een hoog tempo gebeuren. De mens aanbidt zijn **eigen vrijheid**, hij aanbidt zichzelf. Zo is de geest van de tijd. Tienduizenden worden levend verslonden door het beest dat ze **vertroetelen**.

Roes

Het werkt als een roes. Wie beneveld raakt, kan niet **meer** helder nadenken. Zo is er de volstrekte vrijheid om films te **bekijken** van allerlei aard. En wat blijkt? Er is een uitgesproken vraag **naar** films die praktijken laten zien, die niemand echt zou **willen** meemaken. Stel je bijvoorbeeld voor, dat je een bankoverval meemaakt, dat een **pistool** tegen je hoofd wordt gehouden, of dat voor je ogen iemand **wordt** doorzeefd **met een** mitrailleur **zodat** het bloed naar alle kanten spat. De hulpverlening zou **tijdenlang** werk hebben om je er bovenop **te** helpen. **Toch** is dit het slag **films**, waarmee de rekken in de videotheek vol staan. En je krijgt **korting** als je **er** drie tegelijk huurt. Kennelijk kan een **mens** dat **aan**, om **dagelijks** te zien dat het bloed **van zijn** scherm druipt. Psychologen waarschuwen wel, dat dit mensen negatief beïn-

vloedt. Maar daar is de **samenleving** doof voor. Beperkende maatregelen worden 'uit den boze' geacht, zoals het **beest** zelf gezegd zou kunnen hebben. Martelingen, **verminkingen**, verkrachtingen, op het scherm mag **alles**. Het is een **vorm** van amusement waar volop van genoten wordt, kennelijk zonder het besef dat je daarbij recht in de hel kijkt.

'Religie'

Een mens kan niet **zonder** religie. Diep in zijn hart blijft de waarheid aan hem knagen, die alleen door veel ongerechtigheid onderdrukt kan **worden**.⁸ Dus zoekt hij **een god** die hem past, bijvoorbeeld een Jennis-figuur **waarmee** je alle **kanten uitkunt**. Het merkwaardige feit echter **doei zich voor**, dat dit soort religiositeit zo horizontaal **kan worden**,¹ dat velen toch **weer** een religieus vacuüm ervaren. **Vandaar** de behoefte aan **occulte** programma's, in de vorm van **amusement**. Want er **moet méér zijn** dan alleen de zichtbare werkelijkheid, maar er mag geen autoriteit van uit gaan. En **wat is tegenwoordig helemaal in**, **ook** op ongeveer alle kanalen van de televisie? De horrorfilm! De hele geestenwereld wordt losgelaten in je kamer, hoe **afzichtelijker** hoe liever, het is de **kijker** niet gauw te dol. En **weer** kijkt men recht in **de** hel. Met dit verschil, dat men dat programma nu nog kan **uitzetten**.

Strijd

We gaan begrijpen, waarom Paulus schrijven kan, dat de strijd niet gaat tegen vlees en bloed. **Mensen** doen vaak nog wel aardig tegen je. En **ook** al doen ze dat niet, ze kunnen nooit je leven afpakken dat je met Christus deelt. Maar de **strijd** gaat tegen de boze **geesten**, die het **denkklimaat** verzieken. De geest van de tijd is **als** een **giftige** nevel, die je tegen **wil** en dank inademt. Want alles is **ervan doortrokken**.

In deze strijd gaat het om het eeuwig **bestaan** van de mens: aan wie zal hij toebehoren, aan zijn Schep per **of aan** de tegenstander? Hier en nu valt die beslissing.

Overwinning

Het beseffen van deze dagelijkse strijd is al de **halve** overwinning. Want dan zie je tenminste de dodelijke muil, door alle camouflage heen. Dan ontdek je vervolgens de eindeloze waarde van de zesde bede: 'En leid ons niet in verzoeking, maar verlos ons van de **boze**'. Voortdurend moet je kiezen in dit leven, vaak **merk** je dat er van twee kanten aan je getrokken wordt. Met dit gebed **vraag** je dan, of God de sterkste wil zijn in je leven. Dat zal Hij dan zeker zijn, om Christus' wil, hoe je **ook** in de knel **bent** geraakt. Dit gebed heeft Hij ons **geleerd** om ons daarin te verhoren. En toch wil God dit gebed uit onze mond vernemen, als telkens weer onze eigen keus. Want je **kunt** niet delen in Jezus' **overwinning** zonder ook **zelf** te strijden. De kennis van het Woord wordt ons gegeven tot een zwaard, en het **geloof** in Jezus tot een schild, om beide te **gebruiken** met aanhoudend bidden. Toen Jezus de helse verlatenheid **tegemoet ging**, bond Hij de discipelen op het hart: 'Bidt, dat u **niet** in verzoeking komt'. **Hij** kent de **satan** als **geen ander**. Daarom zijn **waarschuwing**: onderschat de vijand niet!

¹ 1 Petr. 5 : 8.
² Opb. 20 : 1-3.
³ Opb. 13 : 1.
⁴ Opb. 17 : 15.
⁵ Opb. 13 : 2.
⁶ Opb. 13 : 11.
⁷ Opb. 20 : 3.
⁸ Rom. 1 : 18.

DORDTSE LEERREGELS ONDER KRITIEK?

E.A. de Boer

Hoe lezen we vandaag de leerregels over de uitverkiezing die tijdens de synode van Dordrecht in 1618-19 zijn vastgesteld? Het vorige artikel gaf een impressie van de leesles die drs. H. Smit, Nederlands Gereformeerd predikant en studiebegeleider, in de bundel **Begeleidend** gaf. Ik noemde een viertal punten van kritiek op formuleringen van de DL en een gelijk aantal die volgens hem de hedendaagse lezer makkelijk op het verkeerde been zetten. Tot schade van het geloof. Laten we die kritische kanttekeningen, de aangebrachte nummering volgend, nu nader bezien.

V w I verkoren!

1. Spreken de DL, met name in I 7 over de verkiezing en I 15 over de verwerping, 'afstandelijk-definiërend'? inderdaad is de stijl die van een definitie. Het nadenken over Gods openbaring wordt op formule gebracht. Waarom afstandelijk? Drs. Smit heeft moeite met de woorden 'een bepaald aantal mensen' dat uitgekozen is.

- a. Waarom hij voor die vertaling kiest is mij duister. Onze kerken hebben de vertaling: 'een vast en groot aantal mensen'. Het vaste getal en de omvangrijke som worden blij beleden. De vastheid weerspiegelt de zekerheid (certa), het enorme aantal (multitudo) de ruimte van Gods verkiezing. Dit is niet afstandelijk, maar betrokken geformuleerd.
- b. Ik zie dan ook niet waarom de

bijbeltekstendaar niet in doorklinken. De juichtoon van Ef. 1 : 4-6 en Rom. 8 : 30 klinkt als die teksten woord voor woord aan het slot van I 7 uitgeschreven worden.

- c. Is DL I 7 een abstractie? Dan zou het boodschap-karakter van de Bijbel worden omgebogen, zodat 'wij' erbuiten komen te staan. 'God heeft ons immers in Christus uitverkoren!' Je mag toch van het lofprijzende 'ons' gelovig nadenkend concluderen tot de verkiezing van allerlei mensen? En wel een bij God welomschreven en groot getal. Er zijn veel verkoren! Dat staat – ook voor mij gelukkig – vast.
- d. Ik vermoed dat Smit's moeite niet primair uit DL I 7 voortkomt, maar dat we I 15 erbij moeten nemen, zoals hij in stelling 2 aanduidde, maar bij de toelichting niet uitwerkte.

Artikel 6

God schenkt in dit leven aan sommigen het geloof, terwijl Hij het aan anderen onthoudt. Dit vloeit voort uit Zijn eeuwig besluit. Want de Schrift zegt, dat al zijn werken Hem van eeuwigheid bekend zijn (Hand. 15 : 18), en dat Hij alles werkt naar de raad van Zijn wil (Ef. 1 : 11).

Overeenkomstig dat besluit vermurwt Hij in zijn genade de harten van de uitverkorenen, hoe hard die ook zijn, en buigt Hij ze om te geloven. Maar volgens datzelfde besluit laat Hij hen die niet zijn uitverkoren, uit kracht van Zijn rechtvaardig oordeel over aan eigen slechtheid en hardheid. Juist hier komt voor ons de ondoorgrondelijke, even barmhartige als rechtvaardige beslissing van God aan het licht, waarbij Hij onderscheid gemaakt heeft tussen mensen, die allen evenzeer zondaren zijn. Dit is het besluit van de uitverkiezing en de verwerping, dat in het Woord van God geopenbaard is. Terwijl slechte verdorven en onstandvastig mensen dit besluit verdraaien tot hun eigen verderf, ontvangen heiligen en godvrezenden daardoor een onuitsprekelijke troost.

Eén Raad, één leer?

2. Bieden de DL een leer van verbezingen-verwerping? In zijn 3e stelling sprak Smit zijn waardering uit voor de inzet van DL I met de gevallen mens als voorwerp van verkiezing. Uitloper daarvan is de vaststelling dat daarmee het 'fatale' evenwicht tussen verkiezing en verwerping voorkomen is. Hij vervolgt in stelling 4: 'Juist om hetgeen in 3 werd genoemd is het te betreuren dat de DLR het geheel van Gods Raadsbesluitentoch

weer vatten onder de eenheidsnoemer van 'het besluit van verkiezing en verwerping'. Zie T 6' (136). Hierbij wil ik het volgende opmerken.

- a. De **samenfattende formule** 'het besluit van verkiezing en verwerping' hoeft niet **zwaar** geladen te worden, alsof daar de theologische **eenheidsconceptie** of **evenwichtsconstructie** zich verraadde. Want de verkiezing **wordt** in DL I 7 uiteengezet, de verwerping **afzonderlijk** pas in I 15. Bovendien is verwerping niet de centrale, maar de **samenfattende term**. Heel I 15 is in het licht van de verkiezing geschreven, tot in de woordkeus om 'verwerping' te beschrijven **aan** toe. Er was geen andere samenvatten & **term** voorhanden. Voorts wordt er niet parallel tot een '**vast en groot aantal**' **verworpenen geconcludeerd**. **Ten slotte** bestrijdt het besluit van de DL duidelijk de misvatting **dat** verkiezing en verwerping op dezelfde **wijze** (*eodem modo*) **gefundeerd is**.
- b. Wie enigszins thuis is de geschiedenis **van** dit leerstuk weet waar de kritiek op de DL meestal ingezet wordt. Dat is bij de methode die erachter **vermoed** wordt, nl. die van **determinisme** en **causaliteitsdenken** die het **logisch betoog beïnvloed zouden** hebben. Men **spreekt zich uit tegen van de leer van de dubbele predestinatie**: bestemming tot zaligheid enerzijds en verwerping anderzijds, waarbij **alleen Gods welbehagen** grond van beiden zou **zijn**.² Zo is bij G.C. Berkouwer de kritiek op de DL begonnen. En de Nederlandse grootmeester van de dogmatiek kwam uit bij de opheffing van de leer **van de verwerping**. Ds. **Smit** maakt zichzelf kwetsbaar door een **soortgelijk** beginpunt **van kritiek** in te nemen, maar zich publiek geen rekenschap **van de theologische fronten** van vandaag te geven.
- c. Ik ga ervan uit dat Smit niet be

Artikel 7

Deze uitverkiezing is een onveranderlijk voornemen van God, waardoor Hij voor de grondlegging van de wereld uit het hele menselijke geslacht – dat door eigen schuld de oorspronkelijke gerechtigheid verloren en zich in zonde en ondergang gestort heeft – een vast en groot aantal mensen in Christus tot *het heil heeft* uitgekozen.

Deze uitverkorenen zijn niet beter dan anderen en zij hebben evenmin enig recht op Gods liefde, omdat zij met alle mensen aan de ellende prijsgegeven zijn. Alleen uit genade zijn zij in Christus uitverkoren overeenkomstig het vrije welbehagen van Gods wil. God heeft Christus ook van eeuwigheid tot Middelaar en Hoofd van alle uitverkorenen en tot fundament van het heil gesteld. En om hen door Christus te behouden, besloot God tegelijk deze uitverkorenen aan Hem te geven en met kracht tot de gemeenschap met Christus te roepen en te trekken door Zijn Woord en Geest. Of met andere woorden: God besloot hun het geloof in Christus te schenken, hen te rechtvaardigen en te heiligen en hen, nadat zij in de gemeenschap van zijn Zoon met kracht bewaard zijn, uiteindelijk te verheerlijken. In dit alles toont God zijn barmhertigheid tot lofprijzing van de schatten van zijn roemrijke genade (Ef. 1 : 4-6 en Rom. 8 : 30).

doelt te ontkennen dat er verwerping van Godswege is als meer dan reactie op aanwezig **ongeloof**.³ **Verwerping** is **immers** zelfstandig gekwalificeerd als 'de gestrengheid van de rechtvaardige verwerping' (142). Je moet minstens **erken**nen dat de Schrift leert: niet alle mensen **zijn** tot eeuwig leven **verkoren**.⁴ Ik voeg **eraan** toe: in de verwerping wordt op **zijn** **al-lerscherpst verwoord** dat God het kwade van eeuwigheid al haat. Er is niets kwaads in mensen **onder** de zon of we **mogen weten** dat de HERE er volstrekt geen deel **aan** heeft. Een prikkel

tot bekering: 'Dit besluit **van** de verwerping, dat God beslist niet maakt tot de bewerker van de zonde, maar dat Hem stelt tot de ontzagwekkende, onberispelijke en rechtvaardige Rechter en **Wreker** ervan' (I 15).

- d. Ik stem Smit toe dat de **samenfattende formule** 'het besluit van verkiezing en verwerping', als zou de Schrift ons een enkelvoudig **eeuwigheidsbesluit** meedelen, **parallelisering** in de kaart speelt. Dat is door K. Schilder op een bepaalde wijze gedaan, die op dat punt **dan ook** @.v. ook dom J. Douma) vrijmoedig afgewezen is. De DL bieden verder materiaal genoeg om **parallelisering** te doorbreken.

Verkiezing en heilshistorie

3. Is in de DL eenzijdig voor de eeuwig-verticale **lijn** in de Schrift-plaatsen gekozen met **verwaarlozing** van de historisch-horizontale lijn? DL I 8 lijkt de pas af teijden aan gezonde **bijbellezing**. 'Deze verkiezing is een en dezelfde onder oud en nieuw verbond'. Is er dan geen verschil **tussen** de verkiezing van het volk Israël als geheel en wat Paulus in **Rom. 9** schrijft?

- a. Smit wijst zelf al op het parallelle gedeelte van de verwerping der dwalingen, waaruit blijkt: allerlei **schematiek** is afgewezen (VdD I 2). Het zijn de schema's die **het leven waarin** de stem van de verkiezende God **tot** ons komt, verlammen. Bovendien **zet** dit artikel **in** met: '**Déze** verkiezing is..'. Ten aanzien van **wat** over de **leer** van **Gods** eeuwige keuze te zeggen is, geldt: daar zit geen gradatie in. Oftewel: er zit geen addertje onder het gras **van** Gods beloften in Christus.
- b. Toch heeft Smit op dit punt niet **helemaal** ongelijk. De DL openen met I 1-6. Deze artikelen **tekenen** Gods reddingsplan in **uitvoering** onder de **gevallen**

mensheid. Elk van de hoofdstukken opent daarmee! Dat is zeg maar de **heilshistorische** lijn. **Artikel 6** begint zo: 'God **schenkt** in dit leven **aan sommigen het** geloof, terwijl **Hij** het aan anderen onthoudt.' Daarop volgt: 'Dit vloeit voort uit zijn eeuwig besluit.' Tussen die zinnen zit een naad, een overgang **ván** de **heilshistorische** lijn naar het vlak **van** Gods eeuwige raad. Begint daar de abstractie? Ik zou het zo **willen** zeggen.

Daar ligt deze overgang: **ván** het belijden t.a.v. de werkelijkheid **waarin** we leven **náár** het belijden van Gods eeuwige raad, die ons kennen te boven **gaat**. Wat God ons daarover **openbaart** is **moeilijker** te vatten. Het samenvattend theologisch denken over de Schriftplaatsen tracht Gods raad te verstaan. Ik **kom** later op dit punt terug.

- c. Tegelijk stem ik Smit toe dat onder het gewicht van de eenduidige verkiezingsleer de levendigheid en beweeglijkheid van het spreken **Gods** in de tijd weggedrukt **kan** worden. 'Verkiezen' in een bijbeltekst is beslist niet altijd gelijk aan de **verkiezing** zoals die in I 7 op formule is gebracht. In de **woordkeus** van de Schriften ten aanzien van 'verkiezen' ligt een gezond stuk **spanning**. Ook **was** het goed geweest als rond DL I 15 afzonderlijk **geschreven** was over de **mens** die zich verhardten **God** verwerpt. In de Bijbel is het bijna steeds Gods reactie als Bij de **mens** verhardten hem uiteindelijk definitief verwerpt.

De bekeerden

4. Zijn de woorden 'heilig' en 'uitverkoren' in DL V niet teveel **gekoppeld** aan wat in DL I over Gods eeuwige besluit over mensen uitgesproken is? Wordt de heilige en uitverkoren **méns** niet een statisch begrip, terwijl **we** de **weg** van beke-

ring **zullen gaan**?⁵ Inderdaad roept Petrus ons op onze 'roeping en verkiezing te bevestigen' (2 **Petr.** 1 : 10) en zegt Paulus ons onze 'behoudenis te bewerken met **vreze** en beven' (Fil. 2 : 12). Het gevaar en de werkelijkheid van afval mag niet verzwegen worden. Toch **begint** hier bij Smit m.i. al niet zozeer kritiek op de leerregels zelfs, maar **bezweering** van **misbruik**. Want in hoofdstuk III/IV is **indringend** de **weg** van bekering gewezen. Het slothoofdstuk is echt het slot. Middenin de **strijd** van geloof en tegen zonde, de **strijd om** in te gaan is de verkiezing in **onze** Heer, **Jezus** Christus ons rustpunt.

Artikel 12

Van hun eeuwige en onveranderlijke uitverkiezing tot behoud worden de uitverkorenen, ieder op zijn tijd, verzekerd, zij het niet bij iedereen even sterk en in gelijke mate. Die zekerheid ontvangen de uitverkorenen niet, wanneer zij de verborgenheden en de diepten van God nieuwsgierig doorzoeken. Maar zij ontvangen haar, wanneer zij met een geestelijke blijdschap en heilige vreugde de onmiskenbare vruchten van de uitverkiezing, die Gods Woord aanwijst, bij zichzelf opmerken, zoals bijvoorbeeld het ware geloof in Christus, kinderlijk ontzag voor God, droefheid naar Gods wil over de zonde, honger en dorst naar de gerechtigheid.

Open voor misbruik?

Smit's verdere kritische kanttekeningen gaan vooral in op **gesig-naleerd** misbruik en misverstand.

5. inderdaad stelt DL II 8 dat de **levendmakende** en reddende kracht van de kostbare dood van Gods **Zoon** ten goede zou komen aan alle uitverkorenen aan hen **alleen**. In het kader van dit tweede hoofdstuk kan dat **gezegd** worden. Nu **kan** die **zin** een eigen leven **gaan** leiden en een 'a priori', een uitgangspunt van **denken** worden.

Dan **wordt** het een klemmende **vraag**: ik zal eerst **moeten** weten of ik uitverkoren ben voordat ik weet of de dood van **Christus** mijn deel **wordt**. Maar eerst is toch beleden: de kracht en de **waarde** van **Christus'** dood is meer dan genoeg om de zonden van de hele wereld te verzoenen (II 3)! Dat staat **voorop**.

6. De sterke nadruk op de uitverkiezing, zoals de DL die als **belijdenisgeschrift** leggen, mag niet uit het geheel der Schriften geïsoleerd worden. Laat me de vraag zo stellen: zouden wij vandaag de **le e m** gels anders geschreven hebben, nu wij niet de remonstranten als splitszwam in de kerken hebben? Ik denk dat we tegenover de evangelische beweging de **geloofsinhoud** anders belijden en verdedigen. **Hen** houden we juist de vastheid van **Gods verbond** en beloften voor. Dat gaat voorop. Maar omdat zij ook een zekere wilvrijheid in de mens aannemen, bieden de DL ons veel materiaal – God is het die kiest, niet de mens! – om dat recht te zetten.

Tegelijk **zouden** we het gevaar van **verbondsgemakzucht** in eigen kring sterker aanpakken. Onder punt 3 erkende ik Smits gelijk, toen het over de taak van Gods **kind** ten opzichte van zijn verkiezing ging. Zoals iemand zei: achter 'mijn **verkiezing**' staat nooit een punt, maar altijd een komma. 'Hij heeft ons uitverkoren, **opdat** wij heilig en onberispelijk zouden zijn'.

7. Dreigt in DL I 12, waar over de vruchten **van** de verkiezing gesproken wordt, het misverstand⁶ dat we **geloofszekerheid** in **onszelf** gaan zoeken? Wanneer je in de uitwerking van de tekst allerlei schema's inbouwt wel. Als naar de **ernst** van je zondekennis gevraagd wordt of naar de hoogte van je **geloofsbevinding**, zoals in de **bevindelijke** richting. Maar de tekst suggereert dat niet. De vruchten van de verkiezing zijn **gaven van God!** Als die **vruchten** zo gezien worden

mag een christenmens toch blij zijn met zijn geloof en leren verdriet te hebben over de ellendige macht van de zonde? De vruchten van de heilige Geest (Gal. 5) zijn wat leven, geleid door de Geest, oplevert.

Vatbaar voor misverstand?

Misschien zegt u als lezer nu: ja, maar dat erkent Smit ook. Een misverstand signaleren houdt geen kritiek op de belijdenis zelf in. Toch vraagt hij ons beter te luisteren. Want Smit is ervan overtuigd dat sommige uitdrukkingen en denkwijzen in de DL misverstand veróorzaken. Om dat te illustreren kies ik het volgende voorbeeld.

8. Zitten er depressogene factoren in de belijdenis? De bundel studies die hier bestudeerd wordt bevat ook een bespreking van Aleid Schilder's boek *Hulpeloos maar schuldig*.⁷ Met veel van wat Smit schrijft ben ik blij. Ik beperk mij nu tot een passage waarin zijn artikel over de DL terugkomt. Hij vraagt, om zich niet van Aleid Schilder's these af te maken: 'Hebben de Dordtse Leerregels het duidelijke boodschap-karakter van bepaalde schriftgegevens niet omgebogen tot een konstaterende afstandelijke vaststelling omtrent een bepaald aantal uitverkoren mensen en hebben ze er zodoende niet aan meegewerkt, dat de uitverkiezing met al de vragen daaromheen tot een uitgangspunt is geworden van de geloofsoverwegingen van zeer velen?' (160). Hierbij verwijst Smit naar zijn eigen, hiervoor besproken artikel.

a. In het voorafgaande wees ik al aan dat de vertaling 'een bepaald aantal uitverkoren mensen' geen recht doet aan de DL. Ook geloof ik niet dat de Bijbelteksten die genoemd worden de boodschap doen verbleken. In de kerk mág je de Schrift, het levende Woord niet laten zwijgen. Kerkelijke inbedding in de doorgaande, actuele prediking

is de enige en natuurlijke 'habitat' van de belijdenis, de plek waar ze thuishoort.

b. Dat zeer velen uitgaan van een rigide verkiezingslêer is te betreuren. Maar is dat veroorzaakt door de Leerregels zelf of door voorgangers die hun theologie de boventoon laten voeren? Ik meen het laatste. Het duidelijkst is dat in de Gereformeerde Gemeenten te zien waar de dogmatische uitspraak van 1931 de leesbril voor de DL geworden is.

Artikel 15

Het voorrecht van deze eeuwige en onverdiende genade van onze uitverkiezing wijst de Heilige Schrift ons bovenal aan, wanneer zij verder getuigt, dat niet alle mensen zijn uitverkoren. Sommigen is God namelijk in zijn eeuwige uitverkiezing voorbijgegaan. Dit zijn de mensen over wie God naar zijn volkomen vrij, rechtvaardig, onberispelijk en onveranderlijk welbehagen besloten heeft, hen in de gemeenschappelijke ellende te laten, waarin zij zichzelf door hun eigen schuld gestort hebben. God besloot hun het heilbrengend geloof en de genade van de bekering niet te schenken, maar hen op hun eigen wegen en onder zijn rechtvaardig oordeel te laten en hen tenslotte niet alleen om hun ongeloof, maar ook om alle andere zonden te veroordelen en voor eeuwig te straffen, en daarin zijn rechtvaardigheid te tonen. Dit is het besluit van de verwerping, dat God beslist niet maakt tot de bewerker van de zonde – dat is een godslasterlijke gedachte! – maar dat Hem stelt tot de ontzagwekkende, onberispelijke en rechtvaardige Rechter en Wreker ervan.

c. Overtuig ik hiermee Smit om zijn reserve tegenover de vorm van de DL te laten vallen? Ik denk het niet. Hij erkent dat hij vooral strijdt tegen verkeerd ómggaan met gegevens uit de belijdenissen. Dat is 'depres-

sogeen'. Toch stelt hij: 'het is naar mijn inzicht krampachtig altijd maar te willen volhouden dat dat in genen dele aan die belijdenisgeschriften zélf ligt!' (160).

We stuiten hier op een zin die veel over Smit's denken zegt: 'Het lijkt mij ook een duidelijke zaak dat de behoefte aan een logische gedachtenontwikkeling en de behoefte aan een directe bestrijding van opgekomen dwalingen telkens weer moet leiden tot een isolering van bepaalde waarheidselementen en tot een beklemtoning van bepaalde waarheidsaspecten, welke geen onjuistheden opleveren, maar ons toch telkens even brengen buiten de stroom waarin de bijbelse boodschap als geheel zich voortbeweegt' (160). Hij formuleert voorzichtig. Toch is zijn grondregel duidelijk: ook de leerregels zijn beperkt, en soms eenzijdig in het belijden. Daarop hoop ik in een laatste artikel terug te komen.

¹ Latijn: certam qourundam hominum multitudinem. Ned.: een seekere menichte van mensen (J.N. Bakhuizen van den Brink, *De Nederlandse Belijdenisgeschriften*, Ton Bolland, Amsterdam 1976, 232v).

² Zie voor een overzicht: W.D. Jonker, *Uit vrye guns alleen* (Wegwysers in die dogmatiek), Pretoria 1989, 136-141. Met behoud van een tweërlei besluit Gods wijst ook E. Schlink de term 'predestinatie' als minder geschikt aan en kiest voor het samengestelde woord 'Gnadenwahl', omdat daarin het 'vanwaar' en 'waartoe' van de goddelijke beslissing uitgedrukt is en het gevaar van deterministische misvatting minder is (*Ökumenische Dogmatik. Grundzüge*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1983, 793-804).

³ Men leze: J. van Genderen – W.H. Velema, *Beknopte Gereformeerde Dogmatiek*, J.H. Kok, Kampen 1992, 221-225.

⁴ Zo J. van Genderen in: a.w., 220.

⁵ Zo schreef ik over de term 'de bekeerden' in DL V in mijn boekje *Bekering*, De Vuurbaak, Barneveld 1994, 91.

⁶ Ook H. Venema zette een vraagteken bij I 12, vgl. *Uitverkiezing' Jazeker! Maar hoe?*, Uitgeverij van den Berg, Kampen 1992, 31-33, 107. Zie over het zogeheten *syllogismus practicus* T. Brienens, *Gods ontferming in tijd en eeuwigheid. Bezinning op verbond en verkiezing* (Bij-tijds geloven), J.H. Kok, Kampen 1993, 76, en positief over I 12, p. 83.

⁷ Onder de titel *Gereformeerde leer en depressiviteit*, p. 152-161.

OVER ANDREW MURRAY

B
boekbespreking

'Amerika' en 'Lunteren' hebben nieuwe bronnen voor ons geopend. Ze confronteerden ons met iets wat we lijken te missen. Of laat ik het zo zeggen: met iets wat een verlangen in ons wakker maakt. Naar een levend geloof. Moesten we daarvoor naar Amerika? We hebben kennelijk in onze kerken al met al bepaalde dimensies van geestelijk leven wat uit het oog verloren. Bij velen is een onvermogen om met God om te gaan, Hem werkelijk te ontmoeten. Hoe komt dat?

Het is eenzijdig als we **daarvoor** alleen naar **ons** verleden **kijken**. Dan doe je velen geen recht, die in geloof hun keuzes maakten. Toen. Wij leven nu. Daarom **wil** ik voor oorzaken van gebrek aan geestelijk leven graag ook **zoeken** in onze eigen tijd. En in eigen hart.

Eén voorbeeld. Iemand (een 'dertiger') **zuchtte**: ik lees wel uit de Bijbel, bid iedere avond, maar het **'doet'** me nou niet echt **wat**. En ik vraag me **vertwijfeld** af wat het nut **ervan** is. De Bijbel is blijkbaar geen toverboek dat **krachttoeren** verricht in mijn leven. Hoe **komt** dat toch?

Ik vroeg: hoe zit je dagelijkse programma in **elkaar**? Het kwam neer op: werken, werken, werken. Laat thuis komen, neervallen met een bord eten voor de tv, **als** een blok in bed tuimelen. Geen tijd voor relaties. Lezers van De Reformatie, in onze tijd staan relaties onder grote druk! De relatie met je man of **vrouw**, met je kinderen, met je vrienden, met jezelf. Je relatie met God! Als je al iets aan je relaties doet, dan is het hooguit een vluggerijtje, een tussendoortje. Onvoldoende om je er op te **concentreren**. Om er diepte in aan te brengen. **Sommigen** noemen dit een symp-

toom van secularisatie. Mij best. Maar duidelijk is: praten over heiliging en geestelijke groei heeft weinig zin als we niet drastisch **maatregelen** gaan nemen in ons tijdschema. Mijn **probleem** is, dat we te veel blijven steken in erover praten en het te weinig echt doen: God o p recht zoeken. En zolang dat zo blijft, word je van opgetogen verhalen over opwekking niet echt **opgewekter**.

Ik **ben** bewust met deze **inleiding** begonnen. Want het **boekje** dat ik hier bespreek, sluit **wel** een beetje aan bij het gesprek over de heiliging dat momenteel ook in De Reformatie **gevoerd** wordt. Het helpt ons om bepaalde motieven in de **opwekkingstheologie** meer in beeld te krijgen.

Het boekje, geschreven door dr. J.W. Maris, gaat over Andrew Murray, een opwekkingsprediker die leefde van 1828 tot 1917. Afkomstig uit Schotland, later **predikant** in de **Nederduits Gereformeerde Kerk** in Zuid-Afrika. Via zijn vader staken zijn wortels in methodistische bodem. Zijn studie bracht hem in contact met de *Vermittlungstheologie*, in het kader van deze **theologie** komt **men** gemakkelijk tot een meer mystieke beleving van de eenheid van de gelovige met Christus.

Maris **beschrijft** hoe **Murray** hierdoor **beïnvloed** is. Toch is Murray niet een **pure** mysticus. Hij ziet wel degelijk waar de Jezus-mystiek de 'mist' in gaat. In de pure mystiek is er **meer** sprake van identificatie met Christus dan **van** relatie met **Hem**. Dan **wordt** die **eenwording** iets 'onmiddellijks': de middelen van Woord en prediking vallen weg, worden als 'bediening van de

verzoening' van minder belang. Van **die** ontsporing is bij **Murray** geen sprake.

Toch laat Maris zien, dat er bij Murray wel tendensen in die **richting** zijn. Murray ziet het werk van verzoening door **Christus** nog maar als het begin van de heiliging. Er **ontstaat** bij hem een tegenstelling tussen Christus' werk **op** aarde **en** zijn Persoon in de hemel. Ons heil is pas te vinden in de gemeenschap **met** de geheiligde Persoon van Christus. Niet het geloof, maar **een** mystieke verbinding met **Christus** is bij hem het middel waardoor **we** behouden worden.

Hiermee hangt samen Murray's visie dat een christen een hoger stadium kan **bereiken**, waarin het geloofsleven boven strijd en aanvechting uit kan groeien. **Dan** is er een blijvende blijdschapen een permanente verbinding met de verheerlijkte menselijke natuur **van** Christus. Er is bij Murray een **neiging** te denken vanuit een bereikte en te **bereiken** heerlijkheid, die de strijd van het geloof om de verdiensten van Christus' kruisdood toe te **eigenen**, achter zich laat. Dit **noemt** Maris een duidelijk misverstaan van het evangelie bij Murray.

Het is dit punt, dat interessant is in verband met de discussie die ik zojuist **aanhaalde**. Het heeft **zin** om **opwekkingspredikers** te bestuderen en hun theologische motieven te doordenken. Dat **helpt** ons **onderscheiden**. Elementen van wat Maris over Murray schrijft, herkennen **we** ook in **genoemd** gesprek. Namelijk, dat het geloof **in het kruis** het hart **van** onze geloofsbeleving blijft. Maris zegt: '...als Paulus zegt: wij wandelen in geloof, niet in aanschouwen (2 Kor. 5 : 7), dan

blijft dat **ook** de maat van het geloofsleven. Daar groeit het niet bovenuit. Bij Murray doet het **dat** wel. **Daarmee** heeft hij inderdaad **een** belangrijkelement uit de bijbelse belijdenis van de Reformatie laten overheersen door de invloed die hij van de **mystiek** heeft ondergaan, en die hij **ook** in de **heiligingsbeweging aantrof'** (pag. 36). Bij Murray is dat **een** duidelijk eruit springend punt, Dat extreme hielp **mij** persoonlijk om de discussie van prof. De Ruijter met drs. Karnsteeg en ds. Smit beter **te begrijpen**. Inderdaad bereikt **een** wedergeboren christen nooit een stadium waarin de strijd en aanvechting om het heil in Christus door geloof zich toe te eigenen **voorbij** zijn. Dat zal ook **geen** **van** de broeders ontkennen. Maar het boekje van Maris helpt **wel** in te zien, op **welk** niveau het christenleven zich af speelt.

En, hoe een christen in die strijd kan groeien. **Want** die groei is wel degelijk karakteristiek voor het geloof. Al **was** het alleen **maar**, dat een christen niet steeds 'groter', maar eigenlijk alleen **maar steeds** kleiner **wordt**. Steeds meer zich aangewezen ziet op Gods genade alleen.

Het boekje van Maris helpt **ons** verder. Het is pittig **lezen**, vond ik. Het vereist **enige** concentratie, omdat het aardig **compact** is. **Maar** het verrijkt je inzicht zeker. Niet in de laatste plaats, omdat Maris met respect **over deze opwekkingsprediker** spreekt. Murray **was** 'een man Gods en hij **was** een man van het gebed', schrijft hij **op pagina 34**. **Dat** alleen al is **indrukwekkend**.

Besproken:
J.W. Maris, *Adrew Murray (1828-1917). Profiel van zijn opwekkingstheologie*, Willem de Zwijgerstichting, Apeldoorn 1995; 44 blz.; prijs f 8,75.

Daar gaat een Lam de wereld door

Daar gaat **een** Lam de wereld door
om onze schuld te dragen.
Het wil geduldig boeten voor
het kwaad van alle dagen.
Het gaat en biedt **geen** tegenweer,
het legt zich op de slachtbank neer,
ontzegt zich groene weiden.
Het voelt de last van **spot** en smaad,
van angst die naar de dood toegaat,
en zegt: ik draag dit lijden.

Dit Lam is als de zondebok
verbannen, uitgestoten.
Die een woestijn **van** haat doortrok
heeft daar zijn bloed vergoten.
Dit lieve Lam – Gods Zoon is het –
heeft uitgewezen kindren met
de Vader weer herenigd,
is tot het uiterste **gegaan**,
heeft alle zondes Schuld voldaan
en alle **nood** gelenigd.

Nu is het levenslang **mijn** wens
U lief te hebben, Here,
want Gij vervult mij met intens
verlangen U te eren.
Ik denk aan U, mijn **levenslicht**,
en **slaat** mijn **hart** ten **dode** dicht,
dan blijft Gij mij gedenken.
Zo leef ik, Allerhoogste, om
mijzelf aan U ten eigendom
als offerweg te schenken.

Zal eenmaal ik volkomen rein
uw **koninkrijk** betreden,
dan zal uw bloed het purper zijn
waarin ik mij zal kleden,
het zal de **kroon** zijn **op** mijn **hoofd**,
het vindesloon voor wie gelooft,
het is de rode loper,
die uitgelegd wordt voor de bruid;
zij **ziet** er blij en stralend uit,
het paradijs is open.

Ein Lämmlein geht und trägt die Schuld Passielied

naar Paul Gerhardt – 1653
Herdichting Ria **Borkent** – 1995

Melodie: *Liedboek* Lied 187, *Geref. Kerkboek* Gezang 8

M

meegelezen

Godsdienstonderwijs

Hervormd Nederland van 9 maart jl. schreef over het godsdienstonderwijs. Godsdienst 'mag' weer, ook in de klas, was de kop.

De moderne generatie groeit op in een maatschappij waar religie in de lucht hangt. Het aanbod op de religieuze markt is divers. Jomanda. Paravisie. God 'mag' weer, en juist omdat het tegenwoordig geen 'moeten' meer is, staan jongeren er opener voor dan vorige generaties. Werd vroeger in de klas over Sonja Barend gepraat, tegenwoordig zijn er 'zelfs' leerlingen die Andries Knevel bij de EO gezien hebben.

In de jaren zeventig braken de leraren soms het geloof van hun leerlingen af. Een van hen zegt:

'Docenten van mijn school waren geschoold in de jaren zestig. Wij hadden geleerd om bij alles vraagtekens te zetten en wilden de leerlingen leren om kritisch te staan ten opzichte van hun geloof. Hen de symbolische lagen in de Bijbel laten ontdekken. Leerlingen vonden dat we hen vervreemdden van hun wortels. Ik kreeg het verwijt: "U neemt ons ons geloof af". Dat maakte het lesgeven wel spannend. Ik kon met mijn leerlingen stevig knokken, omdat zij uitgesproken standpunten hadden.'

Die verdwenen in de jaren tachtig toen de relevantie-vraag een grote rol ging spelen. Het ging er niet meer om of God bestond, maar de leerlingen vroegen zich af wat het ertoe deed. Ze kwamen uit een klimaat waar secularisatie had @geslagen en stonden daardoor onver-

schillig tegenover godsdienstonderwijs; in sommige gevallen zelfs duidelijk afwerend. Deze generaties zijn intussen de schoolbanken ontgroeid.

De hernieuwde belangstelling van de huidige generatie biedt nieuwe kansen. De maatschappelijke onderwerpen uit de jaren zeventig en tachtig hebben plaatsgemaakt voor meer religieuze onderwerpen. De moderne leerling is warm te krijgen voor kerkelijke kunst, symbolen of religieuze leefgemeenschappen. Zo gaan de leerlingen van het Oosterlichtcollege eenmaal per jaar een weekend naar een klooster.

Een activiteit die buitengewoon populair is: er moet zelfs worden geloot.

Het is mooi dat er vandaag weer meer besef is van de geestelijke dimensie in het menselijk bestaan. Dat leidt overigens nog niet vanzelf tot een openstaan voor God, mals Hij Zich bekend maakt. Ook vandaag kan godsdienst nog heel eigenwillig zijn.

Vrijblijvendheid

Margriet Gosker schreef in het Centraal Weekblad van 15 maart jl. over het strijdbare in het christendom. Dat behoort vandaag wat tot het verleden.

Dat willen we nu echt niet meer. We willen de strijdbijlen begraven. We willen in een vriendelijke oecumenische openheid elkaar vrijlaten, elkaar de ruimte gunnen, elkaar respecteren en hoogstens stimuleren, maar zonder een spóortje van dwang. Alleen is het wel de vraag hoe we ons zelf met al onze vriendelijkheden staande houden bij tegenwind. Ik vraag me wel

eens af op welk moment oecumenische ruimte en openheid overgaat in een te weke en te bleke vrijblijvendheid. Zijn er momenten waarop je elkaar toch maar weer eens aan moet spreken en toe moet spreken?

Als mensen zijn we kwetsbaar. We worden zomaar in van alles meege-sleept. Met elkaar de ruimte geven, met respect en met vriendelijke openheid kom je een heel eind, maar zijn we wel weerbaar genoeg? Wat zit er niet allemaal in de lucht aan stromingen, verleidingen en bewegingen, die je mee kunnen slepen naar de afgrond. Ongebreideld kapitalisme, om maar eens iets te noemen. Ongebreideld nationalisme. Allerlei moderne verslavingen, die mensen tot slachtoffers maken of tot maniakken. Daar zitten hoe dan ook kwade machten achter die bij ons op de loer liggen. Ideologieën en hartstochten die mensen manipuleren en in alle staten brengen. Het is niet te geloven waartoe mensen komen als ze eenmaal op sleeptouw zijn genomen.

Wat zit er allemaal niet in de lucht? Niet alleen de kwade machten die mevrouw Gosker noemt. Maar ook de boze geesten die in dienst staan van de vader der leugens (Ef. 6: 12). Wie voor de waarheid wil staan, zal ze ook moeten ontmaskeren. Niet alleen in bijbelse tijden waren er 'valse profeten'. Juist omdat zij op onze geestelijke ondergang uit zijn, is vrijblijvendheid slecht en is strijdbaarheid ook vandaag nodig.

Hoe staan wij tegenover de cultuur?

J. de Gier schreef in De Waarheids-

vriend van 14 maart jl. over **omgaan** met moderne literatuur. Hij begint met een bredere benadering. Hoe moeten we met de cultuur omgaan? Ook in de kring van wie gereformeerd wil heten wordt daar heel verschillend tegenaan gekeken:

Niet alleen binnen het christendom in de breedte, maar ook binnen de gereformeerde gezindte – het calvinistische volksdeel – lopen de meningen sterk uiteen over de wijze waarop we met de cultuur en in het bijzonder de **kunst** moeten omgaan. En als de meningen niet uiteenlopen, dan toch zeker de praktijk. Tussen de uitersten 'ontgaan' – wereldmijding, verregaande ascese, negatie – en **kritiekloos** 'ingaan' en 'opgaan in', ligt een scala van houdingen, opvattingen en **praktijken**. Ook hier openbaart zich de **versplintering** van de gereformeerde gezindte. De gemiddelde vrijgemaakt gereformeerde staat anders in de cultuur dan iemand die behoort tot de **Gereformeerde Gemeenten**. Het Nederlands Dagblad gaat op **een** andere wijze met cultuur om dan het Reformatorisch Dagblad. En zelfs binnen een bepaald kerkgenootschap wordt verschillend over cultuur gedacht: **we** spreken niet voor niets **van** vleugels binnen de **Gereformeerde Bond**, de Christelijke Gereformeerde Kerken en de Gereformeerde Gemeenten.

De gereformeerde gezindte in haar breedheid moge het in grote **lijnen** wel eens zijn **over** het **bekende** adagium 'in de wereld, niet van de wereld', bij de invulling daarvan, de praktisering lopen de opvattingen ver uiteen. Niemand is in staat een **voor** elke calvinist aanvaardbare cultuurhouding te omschrijven. Dat zal ook mij hier niet lukken. Wat voor de een te ver gaat, gaat voor de ander niet **ver** genoeg. Dat heeft enerzijds te maken met interpretaties en principes, anderzijds met tradities, **een** gebrek aan kennis en ontwikkeling en dientengevolge nogal eens een tekort aan belangstelling. **Soms** is heel **duide-**

lijk sprake van **cultuurangst**.

In levenspraktijk, in aanvaarding **van** de cultuur zien **we** de wegen duidelijk uiteengaan. Die lijn kunnen **we** trekken de eeuwen door, vanaf de eeuw der Reformatie tot in onze tijd: een verscheidenheid in **cultuurhouding** binnen de gereformeerde gezindte, variërend van selectieve acceptatie tot vrijwel algehele wereldmijding.

Persoonlijk ben ik de mening toegedaan dat het christelijk onderwijs in deze **geseculariseerde** wereld het meest vruchtbaar kan zijn als het uit overtuiging **en** met **inzet** kiest voor selectieve acceptatie of kritische **distantie**. En ik meen daarbij op de lijn te **stam** van Calvijn en grote Nederlandse calvinistischeliteratoren uit de 16e en 17e eeuw als Marnix van Sint **Aldegonde**, Jacobus Revius en Constantijn **Huygens**.

Gewoon en alledaags

Het Hervormd Weekblad van 7 maart jl. was **een** nummer dat gewijd was aan het thema *Doe maar gewoon...* Dr. G.W. *Marchal* maakte daarin een aantal behartenswaardige opmerkingen over het schijnbaar gewone in het **alledaagse** van het kerkelijk leven:

Wat ons, mensen, buitengewoon zou kunnen **maken**, is de genade **van** deze God, die met ons, zondaren, krakkemikkige mensen, wil samen komen en samen wonen. We zijn in de adelstand van Zijn **ontferming** verheven. Het is duidelijk dat deze **grondeloze**, grenzeloze goedheid, geen enkele reden is om ons te verheffen. Integendeel. We zijn en blijven gewone mensen, met al onze fouten en gebreken. We zijn niet beter **dan** de anderen, maar **we** kunnen beter weten, gehoord het heilig Evangelie.

Op en om het **kerkelijk** erf **ontmoet** ik, zoals gezegd, gewone mensen. Zij houden, wanneer we ons & perken tot het platte vlak, de zaak gaande. Ik ben steeds weer onder

de indruk van hun enorme inzet en **trouw**. Ze doen wat **hun** hand vindt om te doen, wat het hart hun ingeeft. Zonder enige pretentie of poeha. Ze komen nooit in de **krant** en verschijnen zelden of **nooit** in de schijnwerpers. Het is **wel** goed om hen bij tijd en wijle eens in het zonnetje te **zetten**, want zonder hun betrokkenheid zou het in en om de kerk donker worden en duister blijven.

Om deze schare van gewone mensen enigszins helder in beeld te krijgen, noem ik enkele voorbeelden. Mensen van het **verjaardagsfonds**. Ze gaan rond met een busje op of rondom **hoogtijdagen** van andere, **ook** gewone mensen. Ze **halen** al doende geld op, maar wellicht is het contact, over en **weer**, nog **belangrijker**. Anderen zijn **betrokken** bij de actie kerkbalans. Ze brengen de brieven **rond** w halen de ingevulde **strookjes** weer op. Dat **werk** is soms inspirerend, maar bij tijd en wijle ook zeer ontmoedigend. Ik hoorde onlangs het verhaal **van** een man op leeftijd, die zeven keer naar één adres moest **gaan**, ondanks de beloften van thuis zijn, klaar leggen enzovoort. Ik denk aan al die gewone **mensen** die de **bandrecorder** of **alleen** bandjes bezorgen, zodat anderen, aan huis gebonden, de eredienst kunnen meebeleven. Ik **denk** aan allerlei vrouwengroepen, die **omzien** naar **zieken**, gehandicapten, bejaarden, en zo **een** stuk van hun tijd en een nog groter **stuk** van hun hart geven aan anderen. Ik **denk** aan het leger van mensen dat in weer en wind het kerkblad bezorgt, het kerkgebouw een grote beurt **geeft**, **betrokken** is bij renovatie of nieuwbouw van een kerkelijk **centrum**. Ik denk aan de ouderlingen, de diakenen, de kerkvoogden, die het gewone werk doen dat hun is **toevertrouwd**. Aan de predikanten die niet aan de weg **timmeren**, maar present zijn bij de mensen in **goede** en kwade dagen, die met jongeren en ouderen op pad gaan in catechese, **bijbelkring**, leerhuis en **andere** verbanden. Ik vind de **kerk** heel bijzonder, juist

vanwege dit schijnbaar gewone. Het is een unieke kraam op de markt van het leven. Als mensen de gewone dingen doen die van hen verwacht worden, dan zal de kerk opnieuw een uitstraling hebben. Hier zijn dingen te beleven die je nergens anders krijgen of kopen kunt. Nieuwe lidmaten zijn van harte welkom. Laten zij grote dingen verwachten van de buitengewone God, die ons allen roept, en laten zij, met het oog op henzelf en de anderen, zich beperken tot het gewone, wat dat ook moge zijn. Ik denk aan de woorden van een voorganger, dr. H.F. Kohlbrugge (1803-1875), waarmee hij zijn preek ooit besloot. De taal is gedateerd, maar de muziek die door de woorden ruist is aan tijd noch plaats gebonden: *'Terug dan, Geliefden, tot het alledaagse, gewone prozaïsche doen en laten van dit leven, hoe moeilijk het u ook moge vallen! Niet gehaakt naar hemelen van uwe fantasie, van ene godzaligheid naar eigen keus, maar Gods genade erkend en beleden, hetzij gij zijt bij de smeltoven of bij her weefgetouw, ia her kraambed of aan de lessenaar – een ieder in de roeping, waarin hij door God geroepen is – ja, dáár de genade erkend en beleden van de God Israëls...'*

Uw kerkgebouw is toch wel bij Donatus verzekerd?

100% zekerheid

Als brand-, storm- of andere

schade dreigt, is het maar het beste als uw kerkelijke eigendommen bij Donatus zijn verzekerd. Gewoon, omdat Donatus in de praktijk bewijst om te zijn wanneer Donatus het meeste nodig is! Bij calamiteiten van welke omvang en aard dan ook. Op basis van op maat gesneden voorwaarden.

50% premierestitutie

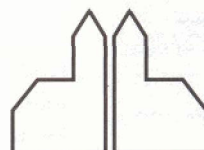
Bovendien is kiezen voor Donatus kiezen voor verantwoorde bestedingen. Jaarlijks wordt de winst van Donatus in de vorm van premierestitutie terug betaald. In 1995 afgelopen 10 jaar bedroeg deze premierestitutie gemiddeld maar liefst 50%!

Samen sterk.

Donatus is een onderlinge verzekeringmaatschappij. En dat betekent dat de leden samen de kracht van Donatus bepalen. Een gemeenschapsgedachte die er inmiddels toe heeft geleid, dat er ruim 75% van alle kerkgebouwen in Nederland bij Donatus is verzekerd.

Wilt u meer weten?

Vraag dan om een persoonlijk gesprek met één van onze adviseurs. Ook als u nu nog elders bent verzekerd.

donatus

Vertrouwd verzekerd.

O.V.M. Donatus u.a., Postbus 5055, 5201 GB 's-Hertogenbosch, tel. 073-612 21 66

Het nieuwe Handboek is uit!

Zojuist verschenen het Handboek 1996, de onmisbare vraagbaak voor ieder die mee wil leven.

Met nieuwe telefoonnummers.

384 pagina's, f 17,50.

HANDBOEK 1996

Ook verkrijgbaar bij de boekhandel

Oosterbaan & Le Cointre B.V.

Postbus 25 – 4460 AA Goes – Telefoon 0113-215591, Fax 0113-216492

